ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԻԳԻԹ ՂԱՐԻԲՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՐԱՇԱԳՈՐԾ ՍՈՒՐԲ ԳԵՂԱՐԴԸ

«Այլ զինվորներից մեկը տեգով խոցեց նրա կողը,
և իսկույն արյուն և ջուր ելավ»:
(Հովհ. ԺԹ 34)

Էջմիածնի Մայր Տաճարի թանգարանում պահվում է երկաթից պատրաստված կրկնակի խաչաձև տեգի ծայր՝ իր արծաթե դրվագված պահարանով հանդերձ, որը մեր մատենագրության մեջ և հոգևոր գործիչների ու ժողովրդի կողմից անվանվում է Սուրբ Գեղարդ: Պահարանի թիկունքին եղած արձանագրության հավաստմամբ, այն վերջին անգամ նորոգման է ենթարկվել 1687 թվականին: Փորձենք հայ և օտար մատենագիրների հաղորդած տեղեկություններով հետամուտ լինել Ս. Գեղարդի անցած ուղուն և նրա հետ կապված պատմություններին:

Համաձայն ավանդության, այս գեղարդով է հռոմեացի զինվորներից մեկը խոցել խաչված Հիսուսի կողը: Նույնպես համաձայն ավանդության, Քրիստոսի ավագ աշակերտներից Թադեոս առաքյալը, Հիսուսի համբառնալուց հետո, փշե պսակի հետ միասին Գեղարդը Երուսաղեմից բերում է Եդեսիա՝ Աբգար թագավորին բուժելու համար, ինչպես որ կանխավ պատվիրել էր Հիսուս Քրիստոս:

Պատմահայր Խորենացին այդ մասին գրում է, որ Եդեսիայի Աբգար թագավորը, որը ժամանակակից էր Քրիստոսին, տարիներ շարունակ տառապում էր անբուժելի հիվանդությամբ, և լսելով Հիսուսի՝ հիվանդներին բուժելու հրաշագործությունների մասին՝ նամակով դիմում է Տիրոջը և խնդրում է գալ Եդեսիա ու բուժել իրեն: Խորենացին այնուհետև շարունակում է. «Իսկ ինքն Փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա Աբգար՝ ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի օրինակ զայս. ... «և յորում համբարձայց՝ առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ»[1]:

Նույն ավանդության համաձայն, Հիսուսի պատվերով Թադեոս առաքյալը գալով Եդեսիա՝ բերում է Ս. Գեղարդը և Փշե պսակը ու նրանց զորությամբ բուժում Աբգար թագավորին անբուժելի համարվող հիվանդությունից, որով վերջինս տառապում էր տասներկու տարի:

Աբգար թագավորը բուժվելով «մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և զդուրս տաճարաց կոցն փակեցին. և որ ի վերայ բագնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բոնութեամբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի

---

[1] Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, գիրք Բ, գլ. ԼԱ -ԼԲ:

ՍՈՒՐԲ ԳԵՂԱՐԴՆ ԻՐ ՊԱՀԱՐԱՆՈՎ

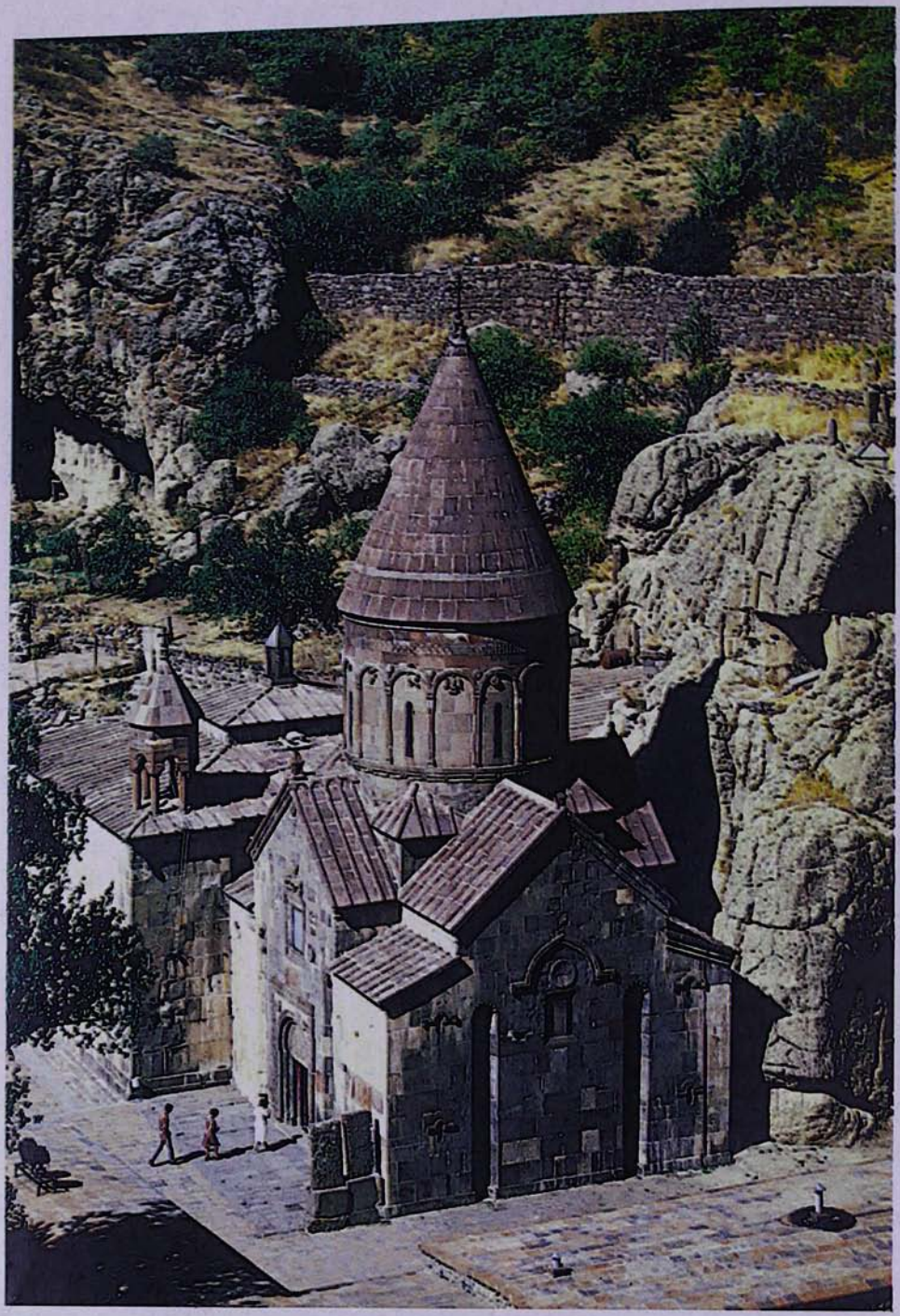

ՍՈՒՐԲ ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆՔԸ

հաւատացեալսն բազմանային»[2]: Ասվում է, թե ահա այդ ժամանակներից ի վեր Գեղարդը պահվում է Հայաստանում :

Նույն կերպ «Ցայսմավուրք»-ի՝ Թադեոս առաքյալի քարոզության պատմությունում, որը բերված է դեկտեմբերի 23-ի ներքո, կա հետևյալ վկայությունը. «Ցորժամ եկն առ նա (Սանատրուկ թագավորի մոտ - ծան. Ի. Ղ.) սուրբ առաքեալն Թադէոս ունելով ընդ ինքեան զԳեղարդն Աստուածամուխ՝ որով առնէր նշանս մեծամեծս և փարատէր զամենայն չար ախտ հիւանդութեանց. վասն որոյ և բազումք հաւատացին ի Քրիստոս, նաև դուստր թագաւորին Սանդուխտ»:

Ագաթանգեղոսին վերագրվող, իսկ հետագա բանասերների կողմից անվավեր համարվող «Դաշանց թղթի» մեջ Ս. Գեղարդի մասին կարդում ենք. «Անդ (Հայաստանում - Ի. Ղ.) կայ և գեղարդն Ղունկիանոսի հարիւրապետին՝ որով խոցեցաւ կող Փրկչին՝ և բղխեաց ջուր և արիւն, նշանակ մկրտութեան և հաղորդութեան»[3]:

Մեր մատենագրության մեջ հիշատակվում է նաև «Պատմութիւն Ս. Կենսաբերին և սոսկալի Ս. Նշանին, թէ որպէս բերաւ յաշխարհն Արշարունեաց ի Կամրջաձորոյ»[4] գործում, որի մասին Ալիշանը գրում է. «... յաջողեաց բաղդիւ գտանել մեզ ի նորաստաց մատենի»: Ալիշանն ասում է, որ կա երկու Կամրջաձոր. «... առաջին ի Լիկանդոն գաւառի Փոքուն Հայոց, ընդ մէջ երկոցուն աշխարհացն Բ (II) և Գ (III) Հայոց, որք են Կեսարիա և Մելիտինէ. ուր ի վաղեմի դարուց հաստատեալ վկայի վանք և անդ պատուեալ և պահեալ և սքանչելեօք հոչակեալ կենսաբեր Ս. Նշանին: Նշանս այս, ըստ պատմութեանն՝ մասն էր Խաչին Քրիստոսի՝ հատեալ ի նմին իսկ ի Պետրոսէ առաքելոյ, ըստ խնդրոյ Ղունկիանոսի Հարիւրապետի և տուեալ սմա, ագուցանելով յակն Խաչին մասունս յայլոց ևս տէրունական սրբութեանց. զոր առեալ Ղունկիանոսի ընդ աստուածամուխ Գեղարդանն՝ գայ ի հայրենիս իւր ի Գամիրս...»[5], իսկ երկրորդը, բնականաբար, Արշարունիքի Կամրջաձորն է:

Վերոհիշյալ «Պատմութեան» հավաստմամբ, Ղունկիանոսը «Գայ ի գաւառն Գամրաց՝ Երկրորդն կոչեցեալ Հայք, և բնակէ ի լերինս, քսան և ութ ամս յանապատին: Եւ զօրութեամբ սուրբ Կենսաբերին հանէր ի մարդկանէ զդեւս, և բժշկութիւնս բազումս կատարէր: ... Եւ իբրեւ լուաւ զհամբաւ Ս. Կենսաբերին դատաւորն Գամրաց, որում անուն էր Ոկտաւիոս, հրամայեաց կոչել զՂունկիանոս»: Քննության ենթարկելով՝ ի վերջո գլխատում է նրան ապա և թաղել տալիս «... ի պատուաւոր տեղւոջ, և ինքն հաւատացեալ ի Քրիստոս մկրտեցաւ ամենայն տոհմիւ և տամբ իւրով. սպասաւորէր աստուածամուխ Գեղարդին և Կենսաբեր Ս. Խաչին, մեծաւ երկիւղիւ: Եւ ահա անցին ազգք զկնի ազգաց՝ մինչև յամս 960[6]. և աստուածընկալ Գեղարդն և Կենսաբեր Խաչն սպասաւորէր այլ յայլմէ, ընկալեալ

---

[2] Անդ, գլ. ԼԳ:

[3] Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1824, էջ 347:

[4] Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, Ս. Ղազար, 1890 թ., էջ 547: Նույնը, տե՛ս նաև Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951 թ., էջ 169-178:

[5] Ալիշան, նույն տեղում:

[6] Մեկ այլ բնագրի համաձայն, թվականը նշվում է 939:

որդիք ի հարց և ի հաւուց, և փոփոխէր տեղաց ի տեղս: Եւ ապա յետ աւուրցս այսոցիկ բազմաց՝ թագաւորեաց ի վերայ Ցունաց Ռոմանոս, և չարչարէր»[7]:

Այնուհետև պատմության հեղինակը գրում է, որ այդ ժամանակ մասունքները հանգրվանել էին Լիկանտոնի Կամրջաձոր (Փոքր Հայք) մենաստանում, որի վանահայրն էր Հայր Հովհաննեսը. «Բայց զօրութիւն և համբաւ սքանչելեաց Ս. Կենսաբերին տարածէր ընդ կողմանս կողմանս նահանկին այնորիկ, և գային յամենայն գաւառացն, և բժշկէին յիւրաքանչիւր ախտից՝ հոգւոց և մարմնոց: Եւ իբրեւ գիտաց Հայրն Յովհաննէս եթէ թագաւորն Ռոմանոս ոչ միայն զռամիկ մարդիկն նեղէ՝ այլ և զվանականս, խորհեցաւ փախչել յաշխարհէն Ցունաց. և մանաւանդ երկեաւ իսկ եթէ կայսրն Ռոմանոս յափշտակեսցէ զՍ. Նշանն. և ելեալ տարադէմ յաշխարհէն Լիկանտոնացւոց՝ հանդերձ Ս. Կենսաբերիւն և քառասուն մարդովն, փախստեայ լինէին, և գային հասանէին յաշխարհս Հայոց, ի սահմանս Արշարունեաց նահանկին, որ էր ընդ տէրութեամբ Աբասայ թագաւորի որդւոյ Սմբատայ Տիեզերակալի»[8]:

Աբաս թագավորը ուրախությամբ ընդունում է փախստական հոգևորականներին, հյուրասիրում, ապա տեղեկանալով փախուստի պատճառներին՝ Հայր Հովհաննեսին հուսադրում և առաջարկում է. «Ահա առաջի ձեր են ամենայն աշխարհս իմ, ուր և հաճոյ իցէ ձեզ բնակել՝ լիցի ձեզ տեղին այն, եթէ գիւղ լինի և եթէ բերդ»[9]: Հայր Հովհաննեսը շրջելով Արշարունիքում՝ ընտրում է մի տեղ, որն «ունի զնմանութիւն Կամրջաց ձորոյ, զոր ունէաք մեք յաշխարհին Լիկանտոնոյ. եկայք եղբարք, շինեսցուք զայս տեղիս:

Եւ ապա սկսան ի գործ շինութեանն, և կատարեցին ի պակաս աւուրս, և հաստատեցին եկեղեցի. և բազմեցաւ Ս. Կենսաբերն յառագաստի խորանին. և անուանեցին զանուն վանացն Կամրջաց ձոր. և էր թուականն յայնժամ ՃՁԸ (939): Իսկ բարեպաշտ արքայն Հայոց Աբաս յառաջ քան զՑայտնութեան պահքն գայր ի վանքն բազում ընծայիւք, հանդերձ ազատօքն իւրովք և մեծաւ ամբոխիւ. և արարին նաւակատիս Ս. Նշանին. և յայնմ աւուր բազում բժշկութիւնք կատարեցան ի ձեռն սրբոյ Խաչին ի վերայ այսահարաց և գօսացելոց և ամենայն ցաւագնելոց. և տեսեալ զսքանչելիսն ամենայն Հայկազանց՝ տային փառս Աստուծոյ»[10]:

Անողիկ պատմիչը շարադրելով Աբաս Բագրատունու (928-953) գործունեությունը, այլևայլ դեպքերի հետ հավաստելով հիշյալ պատմության հավաստիությունը՝ գրում է. «Ցայսմ ժամանակի ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնաւորական հանդիսից յաշխարհիս Հայոց: Եւ ի յոլով տեղիս շինեցան եղբայրանոցք, և ժողովեցան միաբանակեացք սիրովն Քրիստոսի:

---

[7] Ալիշանը ավելացնում է «զանհաւանս Քաղկեդոնի Ժողովոյն»: Բյուզանդական Ռոմանոս I և II կայսրերը գահակալել են համապատասխանաբար 920 - 944 և 959 – 963 թվականներին:

[8] Այրարատ, էջ 547:

[9] Նույն տեղում, էջ 548:

[10] Նույն տեղում:

Նախ առաջին՝ մեծահռչակ ուխտն Կամրջաձորոյ ի գաւառին Արշարունեաց, որոյ առաջնորդ հայր Յովհաննէս, որ հալածեալ յարևմտեայ աշխարհէն յեգերացւոց[11] գաւառէն, ի քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն, բերեալ ընդ իւր զհրազէն նշանն[12] տէրունական: Եւ ընդ որ անցանէր՝ բազում սքանչելիք և նշանք և բժշկութիւնք լինէին ի ձեռն պատուական Խաչին, որպէս և ի մերում ժամանակիս աչօք մերովք տեսանեմք, զի բազում հիւանդք և ախտաժէտք բժշկեցան: Եւ հանապազ կայ և կատարէ զիւր հրաշագործութիւնն»[13]:

Այնուհետև Ս. Նշանի պատմության հեղինակը շարունակում է մեկ առ մեկ հիշատակել Կամրջաձորի վանքի առաջնորդներին մինչև Ստեփաննոս վարդապետը, «զոր Ասղնիկն կոչեն»[14], նաև Դվինի երկրաշարժը, վանքի փլվելը և վերաշինումը: 11-րդ դարի սելջուկյան արշավանքների ժամանակ «իբրեւ գիտացին եղբարքն՝ եթէ Տաճիկքն անխնայ կոտորեն զքրիստոնեայս, և աւարի առնուն զստացուածս, ամփոփեալ պահեցին զարդս եկեղեցւոյն, զգիրք և զխաչ. Իսկ զկենսաբեր Ս. Նշանն՝ եդին ի նոր պուտկի (հավանաբար նաև Գեղարդը - Ի. Ղ.) և ծածկեցին զերկրաւ. և է տեղի պահստեան Ս. Կենսաբերին՝ հանդէպ վանացն, ի տեղի Գողգոթայ, յարեւելից հիւսիսոյ. որ մինչեւ զայսօր լեռնակն այն անուանեալ կոչի Խաչգիւտ: Եւ եկաց նա անդ ամս 177, սպասաւորեալ ի հրեշտակաց. քանզի ուր խաչն է՝ անդ է և խաչեցեալն ի նմա: Եւ իբրեւ շշուկն շատացաւ և ահն հասաւ, ցրուեցան միաբանքն յայլ գաւառս, և վանքն անմարդ և ամայի մնաց»[15]:

Վանքի տարածքում բնակություն են հաստատում այլազգիները, որոնցից Սամսամի կինը երազ է տեսնում, և կարգադրում է փորել իրեն ցույց տրված տեղը. «Ցայնժամ զարթուրեալ տիկնոջն առնու ընդ իւր աղջիկ մի առանց առն փորձոյ, և գայ ի գագաթն բոկ և հետիոտս. և հրամայեաց կուսին առնուլ զՍ. Խաչն՝ հանդերձ անօթովն. և բերեալ ի վանքն՝ և եդ յեկեղեցւոջն. և կացոյց զկոյսն սպասաւոր, լոյս վառել և խունկս արկանել...», ապա հիշվում են մի քանի վանականներ, որ սպասավորել են Ս. Գեղարդին[16]:

---

[11] «Յեգերացւոց գաւառ», մեր կարծիքով այստեղ կա անվան բնագրական աղավաղում, դեռևս XIII դ. ընդօրինակված ձեռագրում, որն այս բնագիրն ունեցող ամենահին մատյանն է (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. 2825, էջ 197ա): Նախ Էգերաց աշխարհը (Սև ծովի արևելյան առափը Ասողիկի կողմից չէր կարող գավառ կոչվել, երկրորդ՝ Էգերացիները հայերիս համար հյուսիսաբնակ են և ոչ թե արևմտյան: Ուստի, նկատի ունենալով, որ Կապադովկիայի տարածքում կա «Էրգիաս լեռ», որը շարադրանքում կտար «Էրգիացւոց» տեղանունը, կարող էր արտագրող գրչի կողմից հասկացվեր «յեգերացւոց գաւառ»: Մեզ զարմանք է պատճառում, որ ո՛չ Մ. Էմինը և ո՛չ էլ Ստ. Մալխասյանն ուշադրություն չեն դարձրել այդ հանգամանքին:

[12] «Հրազէն» բառը Մ. Էմինը բնագրական վրիպակ է համարում, քանի որ այն որևէ իմաստ տվյալ ժամանակ չէր կարող ունենալ (հրազեն, հրացան) և ուղղում է «հրաշազէն» ձևով: Ստ. Մալխասյանը համաձայնվում է նրա հետ: Հետևաբար, խոսքը հրաշազեն Գեղարդի մասին է: Տե՛ս անդ, ծանթ. 109, էջ 379:

[13] **Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան**, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, գիրք III, գլ. VII, էջ 173-174:

[14] Այրարատ, էջ 548: Ալիշանի կարծիքով, Ստեփաննոս Ասղնիկը պատմիչ Ստեփաննոս Ասողիկն է, որ մահացել է Գագիկ թագավորի Բյուզանդիա գնալուց հետո: Գագիկ Բագրատունին կարող է Գագիկ II լինել, կամ Գագիկ Աբասյանը, ուստի Ասողիկի մահը պետք է դնել 1045–1060 թվականներին:

[15] Այրարատ, էջ 549:

[16] Ավարտվում է Ս. Խաչի և Գեղարդի պատմությունը, առանց այլ թվական հիշելով, բացի այն որ պուտուկի մեջ, հողի տակ, պահվել է 177 տարի: Եթե ընդունում ենք, որ սելջուկ-թուրքերի սպառնալիքի հետևանքով են

Բացի այս պատմությունից, Գեղարդի մասին ընդհուպ XII դարը գրավոր որևէ այլ հիշատակության չենք հանդիպում, ո՛չ մեր և ո՛չ էլ օտար պատմիչների կամ եկեղեցական գործիչների աշխատություններում: Միայն 1119 թվականին գրված «Օրհնութեան նամակում» կա հետևյալ վկայությունը. «Ծինեալ է ... ի յերկիրս Վանայ, հանդէպ բերդին յարեւելից կուսէ, ի գիրկս լերինն Վարագայ, ի վերայ ... բլրոյ միոյ ձեռամբ Թադէոսի սրբազան առաքելոյն ... որ եբեր ի Հայս ... զշիշ իւղն և զԳեղարդն աստուածամուխ և զբեւեռսն աստուածահեղուս և զքօղն Տիրամայր սուրբ Աստուածածնին...»:

Գրեալ էր օրհնութեան նամակն օրինակիս ի թուականութեանս Հայոց ԵՃԿԸ (= 1119) ամին, երկիրս Վասպուրական, ի մայրաքաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ Կարմրաւոր սուրբ Աստուածածնին...»[17]:

Քառասուն տարի անց նորից է հիշատակվում Ս. Գեղարդը՝ 1159 թվականին: Այդ մասին 1768 թվականին Պոլսում տպագրված Շարակնոցի Թադեոս առաքյալին և Գևորգ զորավարին նվիրված կանոնների ծանոթագրության մեջ հրատարակիչը բերում է այս հետաքրքիր ծանոթագրությունը. «Երկոքին շարականքս այսոքիկ ... այսինքն, սուրբ առաքելոյն Թադէոսի և սրբոյն Գէորքեայ եղեն գտանեցեալ ի հին և եղծեալ շարակնոցէ ումէքէ, որ է գրեալ ի թուին հայոց ի: ՈԸ: (1159), և վասն այնր եդաք աստ»: Այստեղ «Կանոն Թադէոսի առաքելոյն» շարականում ասվում է.

Այսաւր զգեղարդն պատուական
Ետ մեզ նշան պահպանութեան՝
Ներկեալ արեամբ կենարարին.
Որով փրկիմք և ամրանամք
Ցորոգայթից կրկին որսողաց.
Վասն որոյ մաղթանաւք սորա
Կեցո զմեզ մարդասէր Փրկիչ[18]:

Բանասերներից ոմանք Թադեոս առաքյալին նվիրված այս ստեղծագործությունը վերագրում են XII դարի կեսերի եկեղեցական և մշակութային խոշոր գործիչ Ներսես Շնորհալուն:

թաքցվել սրբությունները՝ 1050-60-ական թվականներին, 177 գումարելով, ապա կստանանք, 1225 – 1235-ական թվականները, որ նորից հայտնաբերվում է այն: Այդ հաշվարկը միանգամայն արդարացվում է, ինչպես կտեսնենք, Ս. Գեղարդը 1260 - ական թվականներին արդեն հանգրվանել էր Այրիվանքում, ժամանակի ռազմական և պետական նշանավոր գործիչ Պռոշ Խաղբակյանի ջանքերով:

[17] Գարեգին Կթ. Ցովսէփեան, Ցիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, հտ. Ա, էջ 331 – 332: Այս վկայությունը հակասություն համարյա չունի նախորդի տեղեկությունների հետ, որովհետև սրանով մի անգամ ևս շեշտվում է, որ Ս. Գեղարդը Հայաստան է բերել Թադեոս առաքյալը: Իսկ նախորդ պատմության համաձայն, այն մինչև X դարի սկիզբը պահվում էր Կամրջաձորի վանքում, որը նույնպես Հայաստան էր, ավելի ստույգ՝ Երկրորդ Հայքում:

[18] Սահակ վրդ. Ամատունի, Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 31-32:

Միքայել Ասորի պատմիչը (XII դ.) վկայում է հետևյալը. «Եւ Գեղարդն աստուածամուխ պսակաւն փշեայ ի Թադէոսէ բերեալ, և կայ անդէն ի Հայս ի պարծանս ազգին և ի փառս Աստուծոյ»[19], բայց թե որ վանքում է պահվել տվյալ սրբությունը, պատմիչը լռում է: Միայն Վարդան Արևելցին է (XIII դ.), որ իր «Աշխարհացոյց»-ում որոշակիություն է մտցնում այդ հարցում՝ գրելով. «Իսկ ի կողմն Գառնոյ Դարունից մեծ եկեղեցին է, որ է Հայոց Թառ ... եւ Այրի վանքն, ուր կայ գեղարդն սուրբ աստուածամուխ՝ ներկեալ արեամբ(ն) կենարարին, եւ տախտակն սուրբ տապանին Նոյայ նահապետին, եւ նա է տուն հաւատոյ Հայաստանեայցս՝ հաստատեալ ի սուրբ Լուսաւորչէն»[20]:

Պարզվում է. որ խնդրո առարկա Գեղարդը ոչ միայն նշանավոր անցյալ ունեցող սրբություն է համարվել, այլև տարբեր մասունքների հետ պահվել է Այրի Վանքում, որը այդ պատճառով էլ սկսած XIII դարի կեսերից, ի պատիվ Գեղարդի, կոչվել է նաև Գեղարդավանք: Երջանկահիշատակ Գարեգին Հովսեփյան Կաթողիկոսի խոսքերով ասած. «Գեղարդը արեւելեան Հայոց ամենամեծ սրբութիւններից մէկն է եղել Նոյան տապանի կտորի եւ Հաւուց Թառի փրկչական պատկերի հետ»[21]:

Միաժամանակ հարկ է նկատել, որ Վարդան Արևելցու՝ Այրի Վանքին տրված բնորոշումը վկայում է նրա վայելած մեծ հռչակն ու հեղինակությունը մյուս վանքերի շարքում: Պատահական չէ, որ մինչ այժմ Այրիվանք տարին երկու անգամ ուխտագնացություն է կատարվում՝ Համբարձման տոնին մատաղ անելով և աշնանամուտին:

Իրոք, որ հենց XIII դարն է Այրի Վանք = Գեղարդավանքի պատմության ամենափառավոր շրջանը: Դրան նպաստեց Խաղբակյան Պռոշ մեծ իշխանը, երբ Այրի Վանքն իր շրջակա լեռներով ու դաշտերով գնեց Զաքարյաններից: Այդ մասին Գեղարդի մեծ եկեղեցու խորանի աջ կողմի պատին իշխանը թողել է ընդարձակ մի արձանագրություն, ուր մասնավորապես ասվում է. «Ծնորհիւն Աստուծոյ, ես Պռոշ իշխան որդի Վասակայ յազգէ Հաղբակայ, գանձայգին արարի ի տերանց աշխարհիս սուրբ ուխտս Այրիվանք լերամբ եւ դաշտաւ եւ ամենայն կազմութեամբ որ կայր ի սմա... եւ շինեցի եկեղեցիք եւ կանկնեցի սուրբ նշանաւք եւ յարդարեցի գերեզմանայտուն ինձ եւ ազգի իմոն յաւիտեան եւ ետու սպասաւորութիւն սրբոցս զիմ հալալ գանձայգին գեղն զՈղջայբեր, զԲերդաղն»[22] և այլն: Վիմագիրը փորագրված է 1283 թվականին: Կարծեք թե Պռոշ Խաղբակյանն այս վիմագրով հանրագումարի է բերել իր գործունեությունը և նվիրատվություններն Այրի Վանք = Գեղարդավանքին:

Պռոշ իշխանի կողմից վիմագրում հիշատակված ոսկե և արծաթե խաչերի, մասունքի պահարանների, բուրվառների և քշոցների Այրիվանքին նվիրելու իրական լինելու օգտին վկայում է 1268 թվականով հիշատակագրված, Պռոշ իշխանի անունից պատրաստված Ս. Գեղարդի պահարանը, որ հասել է մեզ, ճիշտ է, ոչ իր նախնական անաղարտ տեսքով,

---

[19] **Տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի**, Ժամանակագրութիւն, յԵրուսաղէմ, 1870, էջ 600:

[20] Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, տող 71 – 78 (էջ 30):

[21] **Գարեգին Կթղ. Ցովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 201:

[22] Անդ, էջ 305:

այլ վերրանորոգված Պողոշյան տոհմի շառավիղներից մեկի կողմից 1687 թ., որի մասին խոսք կլինի ստորև:

Պահարանի թիկունքին պահպանվել է 28 տողանոց արձանագրությունը[23]:

Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանը կարծում է, որ պահարանի արձանագրության հեղինակը պետք է որ Վարդանը լինի՝ հիմնավորելով, որ այն նման դեպքերում գրված սովորական արձանագրություն չէ, այլ այդ սրբության մեծարանքի և պաշտամունքի բանաստեղծական արտահայտություն է իր սկզբնամասով: Որ Պողոշ իշխանը չէր կարող դրա հեղինակը լինել, այլ նրա մերձավոր անձանցից մեկը, երևում է արձանագրության նաև վերջնամասից:

Այս տեսակետը կարելի է հիմնավոր համարել, քանի որ միջին դարերում սովորություն կար ճառեր և շարականներ գրել և երգել սրբերի ու տաճարների նավակատիկների, մասնավորապես այս դեպքում Սուրբ Գեղարդի փառավորության՝ պահարանի պատրաստման առիթով: Իսկ որ Վարդանը բարեկամական կապեր պիտի ունենար Պողոշ Խաղբակյանի հետ, որևէ կասկածից վեր է: Չէ որ Վարդանը 1268 թ. ավարտում է իր՝ Դանիելի մեկնությունը Աղջոց Ս. Ստեփաննոս վանքում, որը հեռու չէր Այրիվանքից և Խաղբակյանների հեղինակավոր հոգևոր կենտրոններից մեկն էր: Կամ 1270 թվականին գումարված Զագավանի ժողովի ղեկավարը Վարդանն էր, իսկ նրա հովանավորը՝ Պողոշ իշխանը: Ավելին, Ս. Գեղարդին նվիրված շարականը ևս, ըստ Սարգիս երեցի, նույնպես Վարդանինն է. «Եւ զգեղարդեանն իսկ դու պարծանքդ պարծանաց ... Սուրբ Վարդապետին Վարդանայ է ասացեալ»[24]:

Ամենայն հավանականությամբ այս շարականը Վարդան Վարդապետը հորինել է 1260-ական թվականների վերջին, Պողոշի կողմից Ս. Գեղարդի համար արծաթյա պահարան պատվիրելու առիթով: Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի մեջ կան Ս. Գեղարդի նկարագրությանը նվիրված առանձին հիշատակություններ, որոնցից մեկը դեռևս 1898 թ. հրատարակել է Մեսրոպ Մագիստրոսը «Արարատ» ամսագրում, «Պատմութիւն Ս. Գեղարդեանն եւ այլ տնօրինականացն Քրիստոսի» վերնագրով, իսկ մյուսը՝ «Քառեակ գիրք» կոչվող ձեռագրի հիշատակարանը, թվագրված 1221 թվականով, հրատարակել է Գարեգին Հովսեփյանը[25]: Սրանք համարյա նույն բովանդակությունն ունեն՝ առանձին հավելումներով.

«Սուրբ Վարդապետն հայոց Վարդան յարեւելից առաքեաց ի Հռոմկլայն զայս գիր[26]: Վասն սուրբ և փրկական տնօրինական սրբութեանցն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ այս գտաւ ի գրոց, զի ոսկի գրով կայր ի գրի գրեալ ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, որ կոչի թագաւորութիւն: Եւ այսպէս պատմեցաւ: (Ցորժամ առին զթագաւորութեան քաղաքն՝ մեծ

---

[23] Անդ, էջ 304:

[24] Սահակ վրդ. Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 130 – 131:

[25] Գարեգին Կթղ. Ցովսէփեան, Ցիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 815 – 816:

[26] «Արարատում» այս նախադասությունը բացակայում է, էջ 226:

թագաւորն Ֆոռանկաց)[27] եւ բացեալ զմեծ եկեղեցին Սուրբ Սոփի և մեծաւ պարսաւանօք կոչեր զամենայն քաղաքն և զպատրիարգն և զմեծամեծս քաղաքին և զժառանգաւորս եկեղեցւոյն և խնդրէին զփրկական սրբութիւնս, զփրկականն և զառաքելականն և զմարտիրոսականն: Եւ նոքա, զոր ունէին, ցուցին, և ապա բերին զմեծ գգրոցին պատմարանն և էր այսպես գրեալ... (մի առ մի հիշվում են, թե որ սրբությունները որտեղ են գտնվում)... Այլ կենաց գեղարդն, որ ի կողաւոս փրկական աղբեւր արեանն հոսաւ, առեալ Ղունգիանոս, որ կոյրն էր ի ծնէ և տիգախոց կողէն լուսաւորեցաւ (կա ի Գեղարդ)[28]:

Աստուածարեան ներկեալ սուրբ գեղարդն և պսակ փշոցն և Յովսէփայ Արեմաթացոյն աջն և զսուրբ շիշ իւղոյն ազնուի և զԱստուածամօրն պատկերն սուրբ առաքեալն Թադէոս ի Հայք տարաւ: Եւ այս է նշան սուրբ Գեղարդեանն Քրիստոսի, որ տեսանէք և ճանաչէք և բերէք, որ ոչ խաբեն զձեզ ենգաժոտ ազգն Հայոց[29]: Որ թագաւորք սուրբք և աստուածասէրք բերեալ զերկնային պսակն սուրբ հաւատոցն Քրիստոսի և ամենայն սուրբ եկեղեցեացն հռոմայեցոց: Այլ սուրբ գեղարդն Քրիստոսի երկնային գանձն լուսոյ կայ ի յաշխարհն Հայոց և որք տեսանեն զնա՝ ոչ տեսանեն զմահն յաւիտենից և [ոչ յամօթ կրեն աւուրն աներեկի][30] և ոչ տեսանեն զՆեռն: Եւ յոր թագաւորութիւն կայ իմացեալ և պատուեալ, նա ոչ անցանէ թագաւորութիւն այնմ աշխարհի: Եւ նմանութիւն սուրբ և աստուածակիր գեղարդեանն այս է[31].

Գմբեթաձեւ ի վեր քաշեալ գլուխ նորա, որպէս նիզակի սուր առեալ և Դ (4) մատին չափ է լայնութիւն մէջ նորա և հրեշտակաց ձեւեալ, նման խաչի փորեալ և զփորեալ հատուածն անդէն ի յերկուս կողմ երեսաց սուրբ խաչին բեւեռեալ Դ (4) բեւեռօք, որպէս զտէրն ի խաչին: Եւ խնծորաթոռ խաչին աղիւսանման վեցկուսի և ի վայրի կողմն փող նիզակին ոչ այլ ինչ քանդակմամբ նախշեալ, այլ ամենեւին անարատ: Այս է (նշան) սուրբ Գեղարդեանն Քրիստոսի:

Այլ Աստուածամօրն պատկերն ի Հոգե[ա]ց[32] վանքն կա՝ յԱղբակայ[33] գաւառին: Եւ շիշ յիւղոյն յերկիրն Տարօնոյ ի վանքն Եղրդի[34]: Արեմաթացոյն աջն ի յԱռբեանեան[35] գաւառին՝ ի գեղն, որ Թադէոսի Առաքելոյ անուանի: Եւ պսակ փշոցն իւր վէմն[36] կա, ուր նահատակեցաւ առաքեալն սուրբ ի Զարեւանդ գաւառի: Եւ արդ այսպէս օրինակեցաւ տնօրինա-

---

27 Հիշատակարանում բացակայում է: Ինչպես հայտնի է, 1204 թ. խաչակիրները տիրեցին Կոստանդնուպոլսին մինչև 1261 թ.: Այդ նկատի ունի հեղինակը:

28 Հիշատակարանում բացակայում է: Ավելացված է «Արարատում», էջ 227:

29 «Արարատն», ունի «Ցունաց», էջ 228:

30 «Արարատում» բացակայում է այս բառակապակցությունը. էջ 228:

31 Գեղարդի այս նկարագրությունն առաջին անգամ է հանդիպում մատենագրության մեջ և լիովին համապատասխանում է այժմ Մայր Տաճարի թանգարանում պահվող օրինակին: Նախօրինակ այս նկարագրությունը մի շարք անգամներ կրկնվում է տարբեր հեղինակների կողմից համարյա նույնությամբ՝ սկսած XVI դարից ընդհուպ XIX դարը:

32 «Արարատ», 1898 թ., ունի «Հոգոց», էջ 228:

33 «Արարատ», ունի «Ի Թողկաց», անդ:

34 «Արարատ», ունի «Եղեգնի», անդ:

35 «Արարատ», ունի «Ի Առբերան», անդ:

36 «Արարատ», ունի «Վանքն», անդ:

կան սրբութիւն, և օրինակս թարգմանեցաւ ի հոռոմ գրոց ի հայ գիր՝ ի թվին ՈՀ (1221)[37] ամէն: Հայր մեր»[38]:

Ամենայն հավանականությամբ, Մեսրոպ Վարդապետի հրատարակած ձեռագիրը նախագաղափարն է եղել, որից 1221 թվականին արտագրվել է Հիշատակարանը՝ այն վերագրելով Վարդան Արևելցուն և բաց թողնելով կամ ավելացնելով այլ բառեր և նախադասություններ, աղավաղել տեղանուններ ու միանգամայն այլ իմաստ հաղորդել, ինչպես օրինակ՝ «ենգաժոտ ազգն Հունացը» փոխարինել «ազգն Հայոց»-ով և այն:

Այսպիսով դեռևս XII-XIII դարերում բյուզանդական և հայկական Եկեղեցիների միջև վեճ էր սկսվել, թե ում մոտ է պահվում իրական Գեղարդը: Հետևաբար Հայաստանում գտնվող խնդրո առարկա Գեղարդը չպետք է շփոթել Վատիկանում պահվող նմանատիպ մեկ այլ Գեղարդի հետ: Դեռևս XII-XIII դարերի հայ և օտարազգի պատմիչները գիտեին նրա գոյության մասին և մանրամասն անդրադառնում են տվյալ խնդրին՝ բացատրելով, թե ինչպես է առաջացել կրկնօրինակ Գեղարդը: Մասնավորապես, Միքայել Ասորի Պատրիարքը վկայում է, որ երբ Զանգի ամիրան պատերազմում հաղթեց Արթուխին և տեր դարձավ սուրբ վայրերին, այդ ժամանակ (XII դար) Հռոմի Պապն այցելում է Երուսաղեմ, իսկ այնտեղից՝ Անտիոք: Տեղի հոգևոր հայրերը նրան ցույց են տալիս Քրիստոսի անունով Գեղարդը, Պապը սակայն ասում է. «Զբուն Գեղարդն Քրիստոսի գիտեմ, եթէ Թադէոս առաքեալն ի Հայք տարաւ. այս այլ է. և գտաւ պատմութիւն զնմանէ որ գրեալ էր, թէ ազգն Հրէից որ բնակեալ էր ի Տիբերիա՝ յաւուր ուրբաթու խաչելութեանն Տեառն գողացան մանուկ մի և տարան յանապատ, և խաչեցին զնա և փշով պսակեցին և ծիրանի և կարմիր զգեցուցին, և գեղարդեամբ խոցեցին զնա. և զամենայն որպիսութիւն կատականաց Տեառն արարին նմա. նոյնպէս և հրաշք Տեառն մերոյ կատարեցան ի վերայ մանկանն զի խաւարեցաւ արեգակն և շարժեցաւ երկիր և պատառեցան վէմք և արիւն և ջուր բղխեաց ի տիգախոց կողէն...և այս է գեղարդն այն, ուստի լինի ի սմանէ մեծամեծ սքանչելիք. և լուեալ պապուն զգրեալն հաւատաց. և փառաւորեաց զԱստուած և երկրպագեաց նմա»[39]: Հավանաբար նման կարգի զրույցի մեկ այլ տարբերակ է, որ 1702 թ. հրատարակվել է «Հայելի Վարուց» կոչվող ժողովածուում[40]:

Քրիստոսի պատկերի մասին է հիշատակում նաև Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը՝ մեջբերելով Զմշկիկ կայսեր (969-976 թթ.)՝ Աշոտ Բագրատունի Ողորմածին գրած նամակը: Բյուզանդական կայսրը Պաղեստինում հագարացիների դեմ տարած հաղթանակների

---

37 «Արարատ», ունի «և բերաւ ի Հայս, յորում էր թիւս ՃՀԶ (=726) Քրիստոսի փառք յաւիտեանս»: Հրատարակող Մեսրոպ վարդապետն ավելացնում է, որ «Ձեռագրիս տարեթիւը յայտնի չէ»:

38 Գարեգին Հովսեփյանը տալիս է նաև այս ծանոթագրությունը. «Ձեռագիրը ստացել է ոմն Մահդասի Կարապետ՝ ի յիշատակ իւր կողակից Թօվին, որ «Թվին ՌՀԷ (=1628) ամին փոխեցաւ առ Քրիստոս»: Կան ուրիշ Ցիշատակարաններ «ՌՁ (=1631), ՌՁԲ (=1633) եւ ՌՂԷ (=1648) թուականներով, նոյն Կարապետ Մահդասու անձի և ընտանիքի հետ կապուած» (եր, 330ա - 331բ):

39 Միքայել Ասորի, ժամանակագրութիւն, էջ 422 – 423:

40 Այս նույնը տե՛ս նաև «Հայելի Վարուց», աշխատասիրությամբ Քնարիկ Տեր-Դավթյանի, Երևան, 1994, էջ 319 – 320: Այդ գրքի ծանոթագրություններից իմանում ենք, որ «Հայելի Վարուց» զրույցների ժողովածուն գրված է եղել լեհերեն, որից էլ XVII դ. կեսերին հայերենի է թարգմանել Սիմեոն Լեհացին և մեզ է հասել բազմաթիվ ձեռագիր և տպագիր օրինակներով:

առիթով այսպես է գրում. «Այժմ բովանդակ Փյունիկեն, Պաղեստինն ու Ասորիքը ազատագրվել են տաճկաց հպատակությունից և ընդունել հոռոմց գերիշխանությունը: Ահա, իմացիր, որ Աստված քրիստոնյաներին այսպիսի հաղթանակներ պարգևեց, որոնց նմանը դեռ չէր եղել երբեք: Գաբավոն քաղաքում մենք գտանք մեր Քրիստոս Աստծո հողաթափերը, որոնցով Նա շրջեց երկրի վրա, նմանապես և մեր Փրկչի պատկերը, որն անցյալում հրեաները խոցել էին, և որից իսկույն արյուն և ջուր էր հոսել. մենք գտանք նաև գեղարդը: Այդ քաղաքում մենք գտանք նաև Կարապետի՝Հովհաննես Մկրտչի գլխի պատվական մազերը»[41]:

Նույն պատմիչը մեկ այլ առիթով, արդեն 1098 թվականի դեպքերի շարադրանքում, գրում է. «Ֆրանկներն սկսեցին տառապել սովից (խոսքը խաչակրաց արշավանքի մասնակիցների մասին է - Ի.Ղ.), որովհետև քաղաքում հացն արդեն վերջացել էր: Ծայրաստիճան ճարահատյալ, որոշեցին, կերպողայից անձեռնմխելիության մասին երդում ստանալով, քաղաքը հանձնեն նրան, իսկ իրենք գնան Ֆրանկների երկիրը: Բայց Աստված, տեսնելով նրանց տագնապալի վիճակը, գթաց: Գիշերը նրանց մի սարսափելի տեսիլք երևաց. մի աստվածապաշտ ֆրանկ երազում սուրբ առաքյալ Պետրոսին տեսավ, որն ասաց նրան. «Եկեղեցու ձախ կողմում պահված է այն զենքը, որով անաստված հրեաները Քրիստոսի անարատ կողը խոցեցին. այն գտնվում է խորանի առջև: Հանեք այն և, նրանով մարտի դուրս գալով, կհաղթեք ձեր թշնամիներին, ինչպես Քրիստոսը հաղթեց սատանային»: Նույն տեսիլքը երևաց երկրորդ և երրորդ անգամ: Այդ մասին պատմեցին Կոնդոփրեին, Պեմունդին և բոլոր իշխաններին: Սկսեցին աղոթել և սուրբ Պետրոս կոչվող եկեղեցու նշված տեղում գտան Քրիստոսի զենքը: ... Այլազգիների զորքերը ողողել էին լայնատարած դաշտը՝ տասնհինգական հոգուց բաղկացած շարքերով: Զենքիլը Քրիստոսի զենքը բարձրացրեց Կերպողայի դրոշների դեմ: ... Նրանք մեկ մարդու պես երկնքում ցոլացող և լեռներն այրող կրակի պես թափվեցին այլազգիների վրա և ողջ բանակը գլխովին փախուստի մատնեցին: ... Ֆրանկների զորքը անթիվ ավարով ու բազում գերիներով մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Անտիոք քաղաքը»[42]:

Հաջորդ՝ 1099 թվականի դեպքերի առիթով պատմիչը շարունակում է. «Այդ տարին կոմս Զենքիլը Անտիոքում հայտնաբերված Քրիստոսի զենքը տարավ-տվեց հոռոմց կայսր Ալեքսին (1081-1118 թթ.), իսկ ինքը վերադարձավ, գնաց Ֆրանկների (երկիրը)»[43]:

Այս դեպքերի առիթով է, որ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին մասնավորապես գրում է. «Բայց յաւուրս հաւուն նորա Ալէքսի (Խոսքը Մանվել կայսրին է վերաբերում 1143-1180 թթ.) կոմս ոմն եկն յԵրուսաղէմէ յԱնտիոք: Եւ իբրև եմուտ ի տաճար սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ և հաղորդ եղև պաշտամանն, երևեցաւ նմա սուրբ առաքեալն Պետրոս և ասէ. «Ի պատուհանին եկեղեցւոյդ թաղեալ կայ գեղարդն, որով խոցեցին զՓրկիչն մեր, առեալ տարցես յաշխարհն քո»: Եւ Նորա առեալ խնդութեամբ, եկն ի Կոստանդնու-

---

[41] Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 17-18:

[42] Անդ, էջ 174 – 175:

[43] Անդ, էջ 177:

պօլիս: Եւ լուեալ Ալէքսի կայսեր՝ մեծարանս արար նմա յոյժ, և ետ նմա գանձս բազումս, և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն, և եթող առ նմա կոմսն, և գնաց ճանապարհս իւր»[44]:

Ամենայն հավանականությամբ, նույն դեպքերի նկարագրությանն է վերաբերում Վարդան Արևելցու հետևյալ վկայությունը. «Հինգհարյուր քառասունյոթ (1098 թ.) թվականին Պաղտույն կոմսն առնում է Թլպաշարն ու Ուռհան: Եվ հաջորդ տարին զորավար Բեկիարուքը գալիս է Անտիոք, փռանգի վրա, նրանցից կոտորում է մոտավորապես ութ բյուր մարդ, քանի որ սուրբ Պետրոսի (եկեղեցու) ձախ կողմում գտնում են այն գեղարդը, որով հրեաները կատակով խոցեցին փրկչի պատկերը, և այնտեղից դուրս ելավ արյուն ու ջուր, որպես Տիրոջ կողից: Եվ այդ զենքը պատվի է արժանանում որպես աստվածամուխ (Աստվածորդուն մխված՝ խոցած) զենք, որը գտնվում է հայերի մոտ: Դրանով հզորանալով՝ Ֆրանկները կոտորում են իրենց թշնամիներին և ապա այն ուղարկում Ալեքսին»[45]:

Մխիթարյան միաբանության հայրերից Մկրտիչ Ավգերյանը գրում է. «Իսկ յաղագս աստուածամուխ Գեղարդեանն, զորմէ աւանդութիւն է ազգիս ի Հայաստան լինել՝ բերեալ ի Բարդուղիմեայ (իրականում Թադեոս պիտի լինի - Ի. Ղ.) առաքելոյն, բերեն Բոլլանդեանք զաւանդութիւնս արևմտեայց՝ որպէս թէ առ նոսա իցէ, գրելով այսպէս. «Ցաղագս Գեղարդեան՝որով խոցեցաւ կող Փրկչին, որ ոք կամի քաջ խելամուտ լինել ամենայնի, ընթերցցի զՑակոբ Բոսիոս. գիրք Ա (I), ՅՂ (390). յաղթական խաչի. գլ. 17, ուր ճոխագոյն բացատրէ, թէ զիարդ ընդ սուրբ խաչափայտի և ընդ այլ գործեաց չարչարանաց Տեառն յերկիր թաղեցաւ այն ի հրէից, և ընդ նոսին գտաւ ի Հեղինեայ դշխոյէ ի մօրէն մեծին Կոստանդիանոսի: Եւ թէ սովոր էր պահիլ այն յայնմհետէ ի գաւթի տաճարի սուրբ գերեզմանին, ուսուցանէ հեղինակ գրոցն՝ որ յաղագս սուրբ տեղեաց, համառօտեալ՝ որպէս կարծի, ի պատուականն Բեթայէ: Անդանօր առ նմին Բոսիոսի մարթ է վերծանել, թէ որպէս նոյն սուրբ Գեղարդն յամի 1118 կամ 1098, սքանչելեօք գտեալ յԱնտիոք՝ սքանչելապէս ազատեաց զայն քաղաք ի սաստիկ պաշարմանէ: Եւ թէ որպէս նոյնն անկաւ ի ձեռս կայսերն Կոստանդնուպօլսոյ՝ որոյ զսայր նորա խարտոցեալ՝զառաջինն ետ ի պարգևի մասի Վենետիկեցւոց, և ապա յղեաց ընծայ առ սուրբն Լուդովիկոս արքայ Գաղղիացւոց[46]: Իսկ մնացեալ երկաթն՝ որ մնաց ի թագաւորական քաղաքին, յառման անդ նորա անկաւ ընդ ձեռամբ կայսերն թուրքաց Մահմէտի երկրորդի, յամի Տեառն 1453: Եւ անդ էր մինչև որդի նորա Պայազիտ կամեցեալ ուղերձ ինչ մատուցանել մեծի զօրավարի գնդին Երուսաղէմացւոց, և զգուշացեալ՝ զի մի թողացուսցէ նա, կամ յանձին կալցէ դարձուցանել յետս զեղբայր իւր զվանեալն յիւրմէ պատերազմաւ, զայն սուրբ երկաթն յղեաց առ պապն Ինոկենտիոս Ը (8-րդ), յամի 1492, զոր մեծաշուք փառօք ընկալեալ՝ պատուով մեծաւ բերին ի տաճարն Վատիկանու՝ ուր և ցարդ պահի: Զայս ամենայն ասեմ, զորոց ճոխ և անվրէպ ճառէ Բոսիոս, մարթ է ընթեռնուլ առ նմա: Այլ յայսպիսի աւանդութիւնս իւրաքանչիւր ազգ զիւր միտս հաճի»[47]:

---

[44] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 150:

[45] Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Երևան, 2001, էջ 155:

[46] Լյուդովիկոս արքան Սուրբ Գեղարդի՝ իրեն ուղարկած մասի համար պատվիրում է ոսկեզօծ արծաթե պահարան և կախել տալիս Նյուրեմբերգ քաղաքի Սուրբ Հոգուն նվիրված տաճարում:

[47] Մկրտիչ Ագերեանց, էջ 358, տե՛ս նաև Յով. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Ա., Էջմիածին, 1842, էջ 57 – 58:

Միանգամայն հասկանալի են նման ավանդազրույցի առաջանալու հիմնական դրդապատճառները, առավել ևս, որ հայ և օտար պատմիչներ նույնպես անդրադարձել են դրանց և տվել նման պատմությունների ծագման իրենց վարկածը: Ինչևէ, վերոշարադրյալից միանգամայն պարզ է, որ հայկական ավանդությունն առավել հին և հիմնավորված է Սուրբ Գեղարդի մասին, քան կաթոլիկ Եկեղեցունն է:

Հայերն իրենց ավանդությունը սկսում են Թադեոս առաքյալից և շարունակական ընթացքով հասցնում են մինչև նոր շրջան, իսկ եվրոպացիներն առավելագույնս 1098 կամ 1118 թվականից, երբ այն իբր գտան Անտիոք քաղաքում և տարան Կոստանդնուպոլիս Ալեքսիոս կայսերը նվեր: Իսկ Բյուզանդիայի անկումից հետո, 1492 թվականին, նվեր ուղարկվեց Հռոմ, որով առավել ևս հաստատվում է պատմիչների վկայությունը, որ Հռոմ տարված գեղարդն այն է, որով հրեաները կատակով խոցեցին փրկչական պատկերը Բյուրիտոն քաղաքում, ինչպես որ վկայում են միջնադարյան հայ և օտար պատմիչներ Միքայել Ասորին, Մատթեոս Ուռհայեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին և ուրիշներ:

Այսպիսով, ի մի բերելով պատմիչների բոլոր վկայությունները, մասնավորապես նկատի առնելով XIII դարի հեղինակ Վարդան Արևելցու արժեքավոր վկայությունը, պարզվում է, որ այն Գեղարդը, որով հրեաները կատակով խոցել են Փրկչի պատկերը Բյուրիտոն քաղաքում, պատվի է արժանանում ժամանակակիցների կողմից ու տարվում Անտիոք, պահ տրվում սուրբ Պետրոս առաքյալի անվան տաճարին: Իսկ տարիներ անց, երբ խաչակիրների զորքերը շատ նեղն են ընկնում հագարացիների (արաբներ) կողմից, Գեղարդը հանվում է զորքի առաջ, և նրանով ոգևորված խաչակիրները փայլուն հաղթանակ են տանում:

Հաղթանակը վերագրվում է Ս. Գեղարդի հրաշագործությանը: Այնուհետև խաչակիր կոմսերից Զնջիլն այն տանում է Կոստանդնուպոլիս և ընծայում Ալեքսիոս Կոմնենոս կայսրին (1081-1118 թթ.): Վերջինս այդ գեղարդը բաժանում է երեք մասի, մեկը՝ուղարկում Վենետիկ, մյուսը՝ Լյուդովիկոս կայսրին, իսկ երրորդ՝ ամենամեծ մասը՝ պահում իրենց: Բյուզանդական կայսրության անկման պատճառով՝ 1453 թվականին, այն քրիստոնեական այլ մասունքների հետ միասին անցնում է թուրքերին, որոնք 1492 թվականին այն օգտագործում են դիվանագիտական հաջողություններ ապահովելու նպատակով և ուղարկում Հռոմի Պապին, ուր մինչ այժմ այն պահվում է Վատիկանի թանգարանում Քրիստոսին վերագրվող բազմաթիվ այլ մասունքների հետ միասին:

Հետաքրքրական է, որ ողջ XIV դարի ընթացքում ոչ մի անգամ չի հիշատակվում Ս. Գեղարդը ոչ մի առիթով: Պատճառը հավանաբար դժնդակ ժամանակներն էին, որի հետևանքով անկում էր ապրում Պոռշյան Ֆեոդալական երբեմնի հզոր տունը, որի հովանավորության տակ էր գտնվում Այրիվանք-Գեղարդավանքը: Հատկանշական է, որ XIV դարի ընթացքում գրված հայկական ձեռագրերի շուրջ 850 հիշատակարանների մեջ գեթ մեկ անգամ չի հիշատակվում Գեղարդավանքը, այնտեղ չի գրվել (կամ մեզ չի հասել) ոչ մի ձեռագիր: Ուստի որևէ տեղեկություն չունենք Գեղարդի մասին:

Միայն XV դարի սկզբին նորից հիշատակություն կա Գեղարդի մասին: Մասնավորապես 1429 թվականին գրիչ Գրիգորի կողմից Գառնո գավառի Մանվելի կոչվող անապա-

տում ընդօրինակված «Մանրուսմունքի» 1429 թ. հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, յանգ ելեալ աւարտեցաւ հոգիաբուխ Մանրուսմունս, որ կոչի տետր, ի գաւառս Գառնոյ, ի յանապատս, որ կոչի Մանուէլի, որ է ի սիրտ լերինս Այրիվանուց, յորում բազմեալ կայ գեղարդն աստուածամուխ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին»[48]:

Հաջորդ հիշատակությունը գտնում ենք Թովմա Մեծոփեցու մոտ: Պատմագիրը, որ Մեծոփա վանքի առաջնորդն էր, Հայրապետական Աթոռը Էջմիածնում վերահաստատելու առիթով 1441 թ. գումարված ժողովին մասնակցելու համար գալով Վաղարշապատ, իր ճանապարհորդության մասին գրում է. «Եւ ապա ուրախութեամբ մեծաւ և աներկբայ յուսադրութեամբ ելեալ գնացաք յամենալից և օրհնեալ գաւառն ի Դարօնս (Հին Բայազետ), և յՈտն Մասեաց՝ ի յԱկոռի, եւ անտի մտաք ի կենդանաթաղ գերեզմանն Լուսաւորչին՝ ի սուրբ Վիրապն, և անտի յերկրպագութիւն սուրբ Գեղարդեանն (որը Այրիվանքում էր - Ի.Ղ.) և սկզբնատիպ Պատկերի Մարդեղութեանն Քրիստոսի: Եւ ապա պատահեալ դիպեցաք մեծ վարդապետին մերոյ, և առեալ եկաք ի գեղաքաղաքն Երեւան»:

Ղևոնդ Ալիշանը Այրարատում բերում է 1441 թվականին գրված Ծարակնոցի գրիչ Մատթեոսի հիշատակարանը, ուր ասվում է. «...Ի սուրբ և ի գերահռչակ յականաւոր և ի մեծահանդէս սուրբ Ուխտս Այրիվանքս, ի սկիզբն և ի մայրն ամենայն վանորայից, ընդ հովանեաւ սքանչելագործ Տիգին և արեամբ ներկեալ անմահին Յիսուսի սուրբ Գեղարդեանն, և այլ բազմութեան Սրբոցս, և սրբասէր եղբարցս», այնուհետև թվարկում է ութ անձանց անուններ, որ ի բարին հիշեն նրանց[49]:

Երեք տարի անց ընդօրինակված Հայսմավուրքի հիշատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «ի մենաստան Այրիվան, ընդ հովանեաւ հրաշափառ սուրբ լուսոյ մօր կաթուղիկէ սուրբ Աստուածածնին, ներկեալ արեամբ կենարարին սուրբ Գեղարդեանն, և ամենայն սրբոցն, որ անդ հաւաքեալ կան»: Ապա հիշատակում է Սիմեոն ռաբունապետին, որը «մեծաւ յուսով և եռափափագ սիրով սկսաւ նորոգել և զարդարել զվանորայս Արարատեան նահանգիս, որ խախտեալ կային ի սահմանաց և ի կրօնից յառաջին հարցն: ...դարձեալ եկն բնակեցաւ ի մեծափառ սուրբ ուխտն յԱյրիվանս...»[50]:

Հետևաբար, XV դարի առաջին կեսին Այրիվանք-Գեղարդավանքը Արևելյան Հայաստանի վանքերի շարքում դեռևս շարունակում էր պահպանել իր ուրույն տեղը, նույնիսկ համարվում էր մնացյալ բոլոր վանքերի «սկիզբն ի մայրն ամենայն Վանորայից», ուր իր համար ժամանակավոր բնակության վայր էր ընտրում այնպիսի հռչակավոր ուսուցչապետ, ինչպիսին էր տվյալ դարաշրջանում նշանավոր Սիմեոն ռաբունապետն իր աշակերտների հետ:

1452 թվականին Այրիվանքում Մատթեոս գրչի ընդօրինակած Ծարակնոցում ասվում է, որ այն գրվել է «ընդ հովանեաւ լուսոյ մաւր սուրբ Աստուածածնիս, և արեամբ ներկեալ անմահին Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս, և այլ սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան»[51]:

---

[48] ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 391:

[49] Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 346:

[50] ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 560–561:

[51] ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 15:

Վեց տարի անց, նույն Այրիվանքում ընդօրինակված Մաշտոցի գրիչ և ծաղկող Հովհաննեսը համարյա նույն խոսքերով է բնութագրում վանքը և նրա սրբությունները. «ի վանքս որ կոչի Ցայրիվանս, .. սուրբ տիգիս՝ աստուածամուխ սուրբ Գեղարդեանս, և այլ բազմագումար սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ... »[52]:

Հաջորդ տարի Մատթեոս գրիչն Այրիվանքում ընդօրինակում է մի Ճաշոց, իսկ Ստեփաննոսը ծաղկազարդում է այն. «ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնին, և հրաշափառ և երկնանման Կաթուղիկէիս, և աստուածընկալ սուրբ Նշանացս, և արեամբ ներկեալ անմահին Յիսուսի սուրբ Գեղարդեանս, և սուրբ աջերոյս՝ Յովհաննու Մկրտչին՝ ձեռնադրողին Քրիստոսի և սուրբ աջոյն Բարդողիմէոսի առաքելոյն, և համաւրէն ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ աւժանդակութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ և կամակցութեամբ սուրբ եղբարցս»[53]:

Հետաքրքիր է, որ մինչ այդ եթե որպես նշանավոր սրբություն հիշատակվում էր միայն Գեղարդը, իսկ մյուս սրբությունները՝ հավաքական կերպով, ապա այս դեպքում հիշատակվում են նաև նշանավոր նոր սրբություններ, որ մինչ այդ չեն հիշվում: Կնշանակի, թեև Հայաստանն ապրում էր քոչվոր անասնապահ Աղ-Կոյունլու և Կարա-Կոյունլու ցեղերի անընդհատ կրկնվող ավարառությունների ժամանակաշրջան, այնուամենայնիվ, Այրիվանք-Գեղարդավանքի միաբանությունը ծաղկում էր թե՛ տնտեսապես և թե՛ վանքում հավաքված նշանավոր սրբություններով:

1476 թ. ընդօրինակված Ավետարանի գրիչ Ստեփաննոսը գրում է. «...սկսա գծագրել ի վանս հրաշալի Այրիվանս, ընդ հովանեաւ սուրբ և հրաշափառ Կաթուղիկէիս, և ներկեալ արեամբն Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս, եւ շնորհաբաշխ սուրբ աջոյս Յովհաննու Մկրտչի, և այլ բազում և անթիւ սուրբ նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ»[54]:

Հաջորդ տասնամյակում շարունակվում է նոր սրբությունների հավաքումը, ինչպես տեղեկանում ենք 1488 թ. գրված Հայսմավուրքի հիշատակարանից՝ «...Ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս որ կոչի Այրիվանս, որ և հիմնարկեալ է ի սուրբ Լուսաւորչէն Գրիգորի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և արեամբ ներկեալ Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս, և սուրբ աջոյս Յովաննու, և Խոտակերաց սուրբ Նշանիս, և տապանակի սուրբ Յակոբին և այլ բազմահաւաք սրբութեանցս»[55]: Ինչպես նկատելի է, Այրիվանք-Գեղարդավանքում պահվող սրբությունների շարքին ավելանում է Պոռշյան տոհմին պատկանող հեղինակավոր սրբություններից մյուսը՝ Խոտակերաց սուրբ նշանը, որի համար արծաթե հիանալի պահարան էր պատվիրել Պոռշի թոռ Ամիր Հասանի որդի Էաչեն դեռևս 1300 թվականին:

Հով. Շահխաթունյանցը XIX դ. առաջին կեսին իր հանրահայտ աշխատությունում այսպես է գրում. «Այլ զի երբեմն երբեմն պահէին կաթողիկոսունք Աթոռոյ Էջմիածնի զայս սուրբ Գեղարդ ի Տաճարիս այսմիկ մեծի Կաթուղիկէի առ ինքեանս...: Քանզի յինչ ինչ կոնդակս Կաթուղիկոսաց յիշատակի ընդ այլ սրբութեանց եղելոց յԱթոռ այսր և Գեղարդն

---

52 Նույն տեղում, էջ 99:

53 Նույն տեղում, էջ 120:

54 Նույն տեղում, էջ 397:

55 ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 109:

սուրբ ներկեալն արեամբ Ցիսուսի: Ցառաջին կոնդակի գրեալ ի թուին հայոց ՉԱ (=1452), ի (1) դեկտեմբերի ի Գրիգոր Ժ կաթողիկոսէ: Յերկրորդումն գրեալ ի թուին հայոց ՉԾԳ (=1504), ի ԻԴ (=25) նավասարդի Յեղիշայէ Բ կաթողիկոսէ: Յերրորդումն գրեալ ի թուին հայոց ՉՂ (=1541), ի Գրիգորէ ԺԱ կաթողիկոսէ: Եւ ի չորրորդումն գրեալ ի թուին ՌԺԲ (=1563) ի Միքայէլ կաթուղիկոսէ Սեբաստացւոյ: Իսկական օրինակք այսոցիկ կոնդակաց գտանին ընդ այլ հնութեանց ի վանս Ստեփաննոսի նախավկայի՝ որ ի ձորն Հին Ջուղայու առ Մաղարթայ լերամբ»[56].

Անկախ նրանից, թե որքանով է վավերական ասվածը, նշենք, որ ինչպես ձեռագրերն են վկայում, 15-րդ դարում Ս. Գեղարդը գտնվել է Այրիվանքում:

Հետագա՝ XVI դարի վկայությունները հնարավորություն չունենք ստուգելու, քանի որ դեռևս չեն հրատարակվել ԺԶ դարի հիշատակարանները: Բայց փաստն այն է, որ XVII դարի ընթացքում Գեղարդը գտնվում էր Այրիվանքում:

Շահ Աբասի բռնագաղթի ժամանակ տեղահանման է ենթարկվում նաև Գառնո ձորի բնակչությունը, այդ թվում՝ Գեղարդավանքի միաբանները: Ինչպես գրում է Առաքել Դավրիժեցին, բոլորին կամ սպանեցին, կամ գերի տարան: Բայց հետագա վկայություններից պարզվում է, որ Այրիվանք-Գեղարդավանքի միաբաններից, այնուամենայնիվ, ոմանք փրկվել են և շարունակել բնակվել վերոհիշյալ մենաստանում: Այդ է վկայում 1610 թ. Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսի կոնդակում Գեղարդավանքի առաջնորդ Աստվածատուր եպիսկոպոսի անվան հիշատակումը: Վանքի սրբությունները հավանաբար հասցրել էին թաքցնել շրջակա այրերից մեկում, քանի որ հետագայում դրանք բոլորն էլ նորից հիշվում են որպես Այրիվանքի սեփականություն:

Հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ այս շրջանում վանքում արտագրված ձեռագրերի գրիչներն իրենց հիշատակարաններում կարծեք թե մոռացությամբ են տալիս նախորդ դարերում ձևավորված այն ավանդույթը, երբ մեկ առ մեկ թվարկվում էին այս կամ այն հոգևոր կենտրոնում պահվող մասունքները: Այժմ հավաքական իմաստով են օգտագործում «և այլ բազմահաւաք սրբոցս» դարձվածքը: Այդ է պատճառը, որ կարծեք մոռացությամբ շղարշով է պատվում այն հարցը, թե որտեղ էր պահվում Արևելահայոց ամենամեծ սրբություններից մեկը՝ Ս. Գեղարդը: Նույնիսկ տվյալ դարի նշանավոր պատմիչներ Առաքել Դավրիժեցին և Զաքարիա Քանաքեռցին ոչ մի առիթով չեն հիշում խնդրո առարկա Գեղարդի գտնվելու վայրը:

Այսուհետ միայն Հայաստան այցելող օտար ճանապարհորդներն են ուշադրություն դարձնում առանձին մասունքների ուր գտնվելուն: Մասնավորապես 1655 թվականին եվրոպացի ճանապարհորդներից ֆրանսիացի Տավեռնիեն լինելով Երևանում՝ այցելում է Գեղարդավանք: Այդ մասին գրում է. «Այս մենաստաններից մեկն ամբողջովին փորված է ժայռի մեջ՝ իր եկեղեցիով հանդերձ, որն իր հերթին գտնվում է մի ամուր ժայռի վրա: Հայերն այս եկեղեցին իրենց լեզվով կոչում են Գեղարդ ...: Ահա հենց այդ եկեղեցում է, որ պահվում է հայերի մասունքն՝ երկաթե նիզակը, որով խոցվել է Հիսուս Քրիստոսը, և այն

---

[56] Ցովհ. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., էջ 53–54:

ցույց են տալիս բոլոր նրանց, ովքեր այցելում են այդ եկեղեցին»[57]: Հեղինակը նույնիսկ Գեղարդի գծագրությունն է զետեղել իր աշխատության մեջ:

1679 թ. երկրաշարժին ականատես Սուքիաս քահանան իր ընդօրինակած «Հայսմավուրք»-ի հիշատակարանում գրում է, որ երկրաշարժից «Գեղարդի վանքն եւ Աղջոց վանքն եւ Ամենափրկչի վանքն (Հավուց Թառ), եւ Տրդատայ թախտն (Գառնիի տաճարը), եւ Խոր Վիրապա Աստուածածնա եկեղեցին հիմնայատակ աւերեցան»[58]:

Երկրաշարժից երեք տարի անց, 1682 թ., Եղիազար Կաթողիկոսի կողմից Գեղարդավանքի առաջնորդությունը և Վարդապետական գավազան է ստանում նույն վանքի նախկին առաջնորդներ մեծ Դավթի և Ստեփաննոսի եղբորորդի կրտսեր Դավիթը: Վերջինս, իր տոհմին բնորոշ ջանասիրությամբ, շատ կարճ ժամանակում փակում է իր նախորդի ունեցած 50 թուման պարտքը, այնուհետև ձեռնարկում Գեղարդավանքի նորոգման գործին, որը ականատես Երեմիա քահանան, որն, ի դեպ, իր կրթությունը ստացել էր մինչ երկրաշարժը Այրիվանքում գործող դպրոցում՝ տեր Զաքարիայի մոտ, 1684 թ. Նորագավթում արտագրած Հայսմավուրքում գրում է. «...եմուտ ի խախարխեալ եւ ի փլեալ տանս նորոգման. արար եւ սկսեալ շրջապատ բարձրաբերձ պարիսպ տաշեալ քարով, հաստատուն եւ ամրապինդ. նաեւ շինուածք բոլորակի, թանապալք, քօշք, ապարանք, սենեակք, խոհարանոցք եւ այլ ամենայն շտեմարանք, տաշեալ քարով, կրով եւ թաղով, մինչ տեսողացն հիացեալք: **Շինեաց զտուփ ղութի արծաթէ, պահարանս աստուածամուխ Գեղարդին նշանի, եւ ակամբք պատուականօք յօրինել ետ, եւ ոսկւով ջրեաց. բազում ծախս գնաց, մինչ ԻԵ. (=25) թուման, աւելի եւ ոչ պակաս.»**[59]:

Այս վկայությունը միանգամայն համապատասխանում է իրականությանը, և ոչ մի գունազարդում չկա: Հավանաբար ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ վնասվել էր նաև Պոռշ իշխանի կողմից 1268 թ. պատվիրված Ս. Գեղարդի մասնատուփը, որի մասին արդեն հիշատակել ենք: Այդ էր պատճառը, որ վանքի առաջնորդ Դավիթ Բ-ն, որը, ինչպես նկատեցինք, նույնպես Պոռշյան տոհմի շառավիղներից մեկի՝ Ինանիկի որդին էր, 1687 թվականին նորոգել է տալիս այդ պահարանը, որի թիկունքին նույնությամբ պահպանելով Պոռշի կողմից թողած արձանագրությունը, ավելացնում է մեկ այլ արձանագրություն՝ որպես շարունակությունը նախորդի[60]:

Դավիթ Բ-ի կողմից պատրաստված կամ նորոգված Գեղարդի պահարանն է, որ այժմ պահվում է Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի թանգարանում և է. «Ի կերպ աղիւսակի, ունելով դրունս երկբացիկս», ինչպես նման պահարանները նկարագրում է Ստեփաննոս Օրբելյանը՝ նկատի ունենալով նաև իր կողմից Տաթևի վանքին նվիրած ոսկե պահարանը և Էաչեի կողմից Խոտակերաց վանքին տրվածը:

Պահարանի երկարությունն է 56 սմ, լայնությունը՝ 24 սմ, իսկ հաստությունը՝ 5,5 սմ: Այն երկփեղկ դռնակով է, ներքևի մասում ուղիղ, իսկ վերևը՝ երկկենտրոն, սուր կամարով:

---

57 Ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս Այրարատ, 346, ծանոթ.:

58 Մանրամասն տե՛ս Զաքարիա Քանաքեռցի, ժամանակագրութիւն, հ. 2, էջ 104 –107:

59 Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 348 , Հովսեփյան, Խաղբակեանք..., հավելված, էջ 39:

60 Տե՛ս Հովսեփյան, Խաղբակեանք..., հավելված, Ա 15:

Պահարանի երեսն ամբողջովին պատված է բուսական զարդամոտիվներով, իսկ դռնակների վրա զարդարանքից զատ կան պատկերագրական հետևյալ դրվագները՝ Ավետում, Խաչելություն և, ինչպես Գարեգին Հովսեփյանն է կարծում, Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը՝ աջ ձեռքում՝ խաչ, իսկ ձախում՝ հովվական գավազան:

Հաստատելու համար, որ վերջինս Լուսավորիչն է, նա զուգահեռ է անցկացնում Խոտակերաց Ս. Նշանի պահարանի վրա պատկերված Գրիգոր Լուսավորչի անվանագիր պատկերագրության հետ: Պահարանի նորոգող Սարգիս և Գրիգոր ոսկերիչները Գեղարդի մասնատուփի վրա դրվագած անձանց պատկերագրությանը չեն կարողացել տալ անհրաժեշտ կենդանություն: Պատկերների դեմքերը նիհար են, աշխարհիկ կյանքից զուրկ դիմագծերով, սակայն շարժումները դինամիկ են, կեցվածքները՝ բնական: Հագուստները ծալքավոր են, մինչև ծնկները հասնող: Բացի Գրիգոր Լուսավորչից, բոլորը ոտաբոբիկ են:

Պահարանի դռնակներն ամուր ծղխնիով ամրացված են իրանին, իսկ կենտրոնում բավականին կոպիտ փական կա, մեր կարծիքով՝ հետագա դարերում ավելացրած, որովհետև այն իր պատրաստման վարպետությամբ խիստ զիջում է ոսկերչական նմանատիպ նուրբ աշխատանքներին:

Դռնակների բաց վիճակում պահարանի կենտրոնում՝ երկաթե նիզակը կամ գեղարդն է, հատուկ իրեն համար պատրաստված փոսորակի մեջ: Պահարանի ներսի դաշտը և դռնակների երեսները դրվագված են նույնատիպ բուսական զարդերով: Նմանատիպ զարդերով են դրվագված նաև պահարանի կողերը: Դրվագման տեխնիկան և բուսական զարդերը բնորոշ են XVI - XVII դարերի համանման զարդերին:

Գեղարդի համար նոր պահարան պատրաստելուց կամ նորոգելուց ընդամենը հինգ տարի անց, Նոր Ջուղայում 1692 թ. Ազարիա Ջուղայեցին մի ձեռագիր է գրում, որտեղ տարբեր մասունքների մասին խոսելիս՝ անդրադառնում է նաև Գեղարդին՝ մասնավորապես գրելով. «Եւ արդ՝ սուրբ Գեղարդն Քրիստոսի երկնային գանձն լուսոյ կայ... յաշխարհին Հայոց և որք տեսանեն զնա, մի՛ տեսցեն զմահ յաւիտենից: Եւ նմանութիւն Աստուածակիր Գեղարդին այսպէս է. Գմբէթաձև ի վեր քարշեալ զգլուխ նորա որպէս նիզակին սուր թառփաւոր, և ձևեալ որպէս զխաչ. և փորեալ հատուածին երկու կողմանց երեսաց սուրբ խաչին բևեռեալ. և վայր կողմն նիզակին, չորս մատնիչափով, բայց ոչինչ քանդակեալ՝ այլ անարատ և հաւասար: Այս է նշան սուրբ Գեղարդին»[61]:

Համանման նկարագրության հանդիպում ենք նաև Ոսկեփորիկ ժողովածուում, որը Գեղարդի նկարագրության համարյա բառացի կրկնությունն է: Այս նկարագրությունը մեզ հիշեցնում է XIII դարով թվագրվող ձեռագրի հիշատակարանում Ս. Գեղարդի արդեն հիշված պատմության նկարագրությունը: Հավանաբար դրանք մեկը մյուսից են վերցված: Բոլոր դեպքերում Ազարիա Ջուղայեցին չի ճշտում, թե որ վանքում է գտնվում իր կողմից նկարագրված Գեղարդը: Իսկ որ այն դեռևս գտնվում էր Այրիվանք-Գեղարդավանքում, իմանում ենք իտալացի ճանապարհորդ Ջեմելլիի վկայությունից: Նա 1694 թ. հունիսի 2-ին

---

[61] Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., էջ 50, նաև՝ Այրարատ, 348 ծան.:

այցելում է Երևան, ապա նշում է, որ ութ ժամ ձիավարելով հասնում է Գեղարդավանք, ուր տեսել է նաև Ս. Գեղարդը[62]:

Վերջապես XVIII դ. սկզբին Աբրահամ Կաթողիկոսը, լինելով Այրիվանքում, գրում է. «Ի Սուրբ Գեղարդն, որպէս ասէ, մնալով անդ երկու գիշեր»[63]: Նադիր Շահի տիրապետության ժամանակ Ս. Գեղարդը հավանաբար դեռ Այրիվանք-Գեղարդավանքում էր, քանի որ վանքը շեն էր և միաբաններով լեցուն, հետևաբար, նրանք իրենց այդքան մեծ հեղինակություն ունեցող մասունքից անհնար էր, որ հրաժարվեին:

Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսն իր «Ջամբռ»-ում, որն ավարտել է 1765 թ., Գեղարդավանքի մասին հաղորդում է, որ այն բազմաթիվ գյուղերի, այգիների, ձիթհանքերի և ջրաղացների սեփականատեր էր, հետևաբար ուներ բազմանդամ միաբանություն, և պետք է ենթադրել, որ վանքին պատկանող սրբություններն էլ դեռևս այնտեղ էին:

Նույն դարի 70-ական թվականներին, օգտվելով Պարսկաստանում տեղի ունեցող գահակալական կռիվներից, Կովկասի լեզգիները մի շարք ավարառու արշավանքներ են ձեռնարկում Անդրկովկաս, մասնավորապես՝ Հայաստան: Դրա հետևանքով մի շարք բնակավայրեր և վանք-մենաստաններ թալանվում ու ամայանում են, այդ թվում՝ նաև Այրիվանքը: Այս մասին է վկայում 1813 թ. Հայաստան այցելած անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, որը ճանապարհորդելով Արևելքում, այցելում է Երևան, ապա, հարկադրական դադարից օգտվելով, ուղևորվում է Այրիվանք-Գեղարդավանք՝ այս մասին գրելով իր ուղեգրությունում[64]:

Մորիերի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Ս. Գեղարդը, Այրիվանք-Գեղարդավանքի կործանումից ու լքվելուց հետո, XVIII դ. վերջին փոխադրվում է Էջմիածին: Թե որոշակի երբ է տեղի ունեցել այն, հայտնի չէ:

Ս. Գեղարդի հրաշագործությունների նկատմամբ մեծ հավատ են ունեցել ոչ միայն Կովկասի հայերը, այլև օտարազգիները՝ վրացիներ, մահմեդականներ և այլն, ու մեծամեծ դժբախտությունների ժամանակ (ժանտախտ, համաճարակներ և այլն) միշտ դիմել են նրա հրաշագործ զորության օգնությանը: Օրինակ, 1797 թվականին, երբ Թիֆլիսում սկսում է մոլեգնել ժանտախտը, վրաց Գեորգի թագավորը խնդրանքով դիմում է ժամանակի Հայոց Կաթողիկոսին՝ Գեղարդը Թիֆլիս տանելու թույլտվությամբ:

Էջմիածնից երբ Գեղարդը երկու եպիսկոպոսի ուղեկցությամբ տարվում է Թիֆլիս, ականատեսների վկայությամբ համաճարակը շուտով վերանում է: Հավատալով այդ սրբության հրաշագործ զորությանը, ջերմեռանդ վրաց թագավորը կամենում է ընդմիշտ պահել Գեղարդը իր մայրաքաղաքում և տարիներ շարունակ չէր շտապում վերադարձնել Էջմիածին: Նույնիսկ նա առիթը բաց չէր թողնում՝ հիմնավորելու իր այդօրինակ վարմունքը:

Այսպես, 1799 թ. կաթողիկոսական ընտրության շրջանում Էջմիածին են գալիս Վրաց թագավորի և Թիֆլիսի հայոց պատվիրակներն ու պահանջում միաբանությունից, որ Հով-

---

[62] Ալիշան, Այրարատ, էջ 348:

[63] Անդ.:

[64] Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հտ. Զ, Երևան, 1934 թ., էջ 349 – 350:

սեփ Արղությանին անպայման ընտրեն կաթողիկոս՝ սպառնալով, որ հակառակ դեպքում «Ս. Գեղարդը չեն վերադարձնի Աթոռին»:

Սա այնպիսի սպառնալիք էր, որ իրարանցում առաջացրեց միաբանության մեջ: Վերջիններս հուսահատված կրկին ժողով են գումարում և որոշում ընտրելի համարել ինչպես Դանիել Պատրիարքին, այնպես և Հովսեփ արքեպիսկոպոսին, ու այդ մասին շտապ հաղորդում են Պոլսի հայությանը՝ թողնելով նրանց կամքին՝ ընտրել երկուսից մեկին, որին կամենան:

Հովսեփ Արղությանի տարաժամ և մտորումների տեղիք տվող մահվան պատճառով, կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը ձգձգվեց, և Ս. Գեղարդի՝ Էջմիածին վերադարձնելը դրվեց կասկածի տակ: Այդժամ Թիֆլիսի հոգևորականներից մեկը՝ Հովհաննես եպիսկոպոսը, ստիպված Թիֆլիսից գիշերով գողանում է Ս. Գեղարդը և գաղտնի, մեծ դժվարություններով հասցնում Էջմիածին, որի համար արժանանում է «Հովհաննես Գեղարդակիր եպիսկոպոս» պատվանունին:

Գեղարդը մնաց Էջմիածնում մինչև 1805 թվականը, երբ իշխան Ցիցիանովն անհաջող փորձ կատարեց Երևանը պարսիկներից գրավելու, բայց վերահաս ձմեռը, զորքի մեջ տարածված հիվանդությունները և սննդամթերքի պակասը ստիպեցին նրան դադարեցնել պաշարումը և վերադառնալ Թիֆլիս: Վերադարձի ճանապարհին Ցիցիանովի հրամանով Էջմիածնի վանքից, մի շարք հարստությունների թվում, Թիֆլիս է տարվում նաև Ս. Գեղարդը՝ պատճառաբանելով, թե իրենց հեռանալուց հետո պարսիկները կթալանեն Մայր Աթոռի սրբությունները:

Այս մասին տեղեկություն է հայտնում նաև Նապոլեոնի դեսպան գեներալ Գարդանը: 1807-08 թթ. իր ճանապարհորդության նկարագրությունում Արարատի մասին գրելիս ասում է. «Այս լեռան ստորոտումն է գտնվում Էջմիածնի վանքը, թուրքերն անվանում են Ուչ-Քիլիսա: Ռուսները երբ 1805-ին գրավեցին Էջմիածինը, թալանեցին եկեղեցին, գանձարանը և մատենադարանը: Ավելի ուշ, երբ պարսիկները վերագրավեցին, գրքերից փամփուշտներ պատրաստեցին և տպարանի տառերը հալեցնելով գնդակներ շինեցին»[65]:

Գեղարդը մնաց Թիֆլիսում մինչև 1810 թվականը: Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Եփրեմը կաթողիկոս ընտրվեց, Էջմիածին մեկնելիս Թիֆլիսից իր հետ տարավ նաև Մայր Աթոռին պատկանող սրբությունները, որոնց թվում և՝ Ս. Գեղարդը: Բայց հաջորդ՝ 1811 թվականին նորից ժանտախտ է բռնկվում Թիֆլիսում, և տեղի հայերի ու գեներալ Տորմասովի միջնորդությամբ Գեղարդը նորից է տարվում Թիֆլիս ու այնտեղ պահվում մինչև համաճարակի ավարտը:

Բոլոր դեպքերում 1813 թ. Ս. Գեղարդն արդեն Էջմիածնում էր, որովհետև այդ թվականին անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը Երևանում եղած ժամանակ այցելում է Էջմիածին հանդիպելու Եփրեմ Կաթողիկոսին ու, նկարագրելով Մայր Տաճարում իրեն ցույց տրված ընդունելության մանրամասները, մասնավորապես գրում է. «Ապա նրանք մեծ արարողությամբ մեզ ցույց տվին եկեղեցու թանկագին մասունքները: Առաջինը և ամենագլխավորը ասում էին, թե գլուխն էր այն նիզակի, որով հռովմեացի զինվորը ծակեց մեր

---

[65] Նույն տեղում, էջ 101:

Տիրոջ կողքը: Երբ բերին այն ու դրին խորանի վրա, բոլոր հայերը խոր խոնարհեցրին իրենց գլուխը: Նրա ձևը այսպես էր (հեղինակը զետեղել է Գեղարդի պատկերը), մոտ մեկ ոտք երկար: Այս մասունքը, որի վրա նրանք նայում են որպես իրենց ունեցածներից ամենաառաջինի վրա, բացի ուրիշ հրաշքներից, ասում են, թե կարող է կասեցնել ժանտախտի տարածումը. նոր էր այնտեղ բերված, որովհետև հիշատակված չէ այն բաների մեջ, որ Շարդենը տեսավ (Հեղինակը տալիս է հետևյալ ծանոթագրությունը.- Նախապես պահում էին դա Գեղարդի եկեղեցում, ասում են, թե շինված հատկապես դրա համար, բայց [վանքը], լքված լինելով, նիզակի գլուխը փոխադրված է Էջմիածին»[66]:

Այնուհետև հաջորդ՝ 1814 թ. կրկին Թիֆլիսում ժանտախտ է տարածվում: Թիֆլիսի կառավարիչ գեներալ Ռտիշչևի խնդրանքով Եփրեմ Կաթողիկոսը Գեղարդն ուղարկեց այնտեղ, որտեղից միայն 1815 թվականին ետ վերադարձվեց Էջմիածին: Այդ մասին տեղեկանում ենք ծագումով անգլիացի, նկարիչ և հնագետ Ռոբերտ Քեր Փորտերի 1817 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսից Էջմիածին կատարած իր ճամփորդության գրառումներից[67]:

Ուղեգրության հեղինակը մանրամասն խոսում է Գեղարդի մասին, պատմում է, թե որ երկրներում կան գեղարդներ, հիշատակում է միջնադարյան աղբյուրները և ենթադրում, թե այս գեղարդը Կոստանդնուպոլսից է բերվել Էջմիածին, և այլն: Հաջորդ այցելության ժամանակ, որ նա կատարել է 1819 թ. հոկտեմբերի վերջին, գրում է. «Նրա գանգը (Ս. Հռիփսիմեի) Ս. Գրիգորի աջի հետ պահվում է մի արծաթյա տուփում՝ Էջմիածնի ամենանվիրական մասունքների հետ, Գողգոթայի Գեղարդի գլուխը, որ ավելի է հարգվում, քան սրանք, բոլորը միասին դուրս են բերվում ժողովրդի առաջ հանրային մեծ աղետների առթիվ: Այսպիսի մի պատճառով, ես նորից չկարողացա տեսնել Գեղարդը, որովհետև մի քանի օր առաջ ուղարկված էր Երևան՝ ամոքելու համար Երևանի բնակչության մեջ ավեր գործող մի սոսկալի ջերմ»[68]:

1828 թ. ռուս-թուրքական վերահաս պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսական զորքերը գրավում են Բայազետը, սեպտեմբերի կեսերին քաղաքում սկսում է մոլեգնել ժանտախտը, որը սպառնում էր ոչ միայն տեղի բնակչությանը, այլև զորքին: «Լավ ճանաչելով տեղացի բնակչության բնավորությունը,- գրում է մի ռուս հեղինակ,- իշխան Ճավճավաձեն աշխատեց ներգործել նախ և առաջ ժողովրդի բարոյական և հոգեկան ուժի վրա և դրանով ավելի լավ հասավ իր նպատակին, քան թե կարանտինական խիստ հսկողությամբ: Նրա հրամանով բերեցին Էջմիածնից Ս. Գեղարդը, և ականատեսները պատմում են, որ ամենուրեք, ուր որ տանում էին այդ սրբությունը՝ թե՛ հիվանդանոցներում, թե՛ մասնավոր տներում, և թե՛ քաղաքիս վարակված թաղերում՝ ցավն անմիջապես դադարում էր: Ժողովուրդը սրտանց հավատում էր այդ սրբության փրկարար զորությանը: Եվ ժողովրդի հավատը փրկում էր նրան»:

Իրոք որ արդեն հոկտեմբերի վերջերին Բայազետում և նրա շրջակա գյուղերում դադարում է ժանտախտը, իսկ Ս. Գեղարդը հազիվ էր վերադարձվել Էջմիածին, երբ լուր

---

66 Նույն տեղում, էջ 328–29:

67 Նույն տեղում, էջ 756–57:

68 Նույն տեղում, էջ 815:

տարածվեց, որ այդ աճավոր ցավը, որը սովորաբար սկսվում է ամռան շոգերին՝ ջրի աղտոտության հետևանքով, այս անգամ սկսեց մոլեգնել նույնիսկ ձմեռ ժամանակ Սուրմալուի գավառի գյուղերում, մասնավորապես՝ Կողբի աղահանքերում, և մեծ թվով մարդկանց մահվան պատճառ դարձավ:

Տեղի հայ բնակչության ներկայացուցիչները եկան Էջմիածին և խնդրեցին Եփրեմ Կաթողիկոսից ուղարկել Ս. Գեղարդը՝ ժանտախտը իրենց գավառում դադարեցնելու համար: Վեհափառն ընդառաջ է գնում ժողովրդի թախանձանքին և մի եպիսկոպոս ու մի քանի վարդապետներ այն թափորով տանում են Սուրմալու, պտտեցնում գյուղեգյուղ, ուր ժողովրդի ջերմ հավատը դեպի Գեղարդի հրաշագործ զորությունը, փրկում է նրանց այդ համաճարակից՝ համեմատաբար քիչ կյանք խլելով: Կովկասյան կորպուսի հրամանատար կոմս Պասկևիչը, որը դժգոհություն էր հայտնել գեներալ Ճավճավաձեի ինքնագլուխ գործողության համար՝ Ս. Գեղարդը Բայազետ տանելու հետ կապված, այժմ իմանալով, որ Եփրեմ Կաթողիկոսն էլ այն ուղարկել է Կողբ, 1829 թվականի փետրվարի 12-ին Վեհափառին գրում է հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ. «Կողբ գյուղում եղած վարակիչ հիվանդության (ժանտախտ) պատճառով տերությունը գործադրել է հարկավոր միջոցները և կարանտինական զգուշությունը, որպեսզի դադարի այդ վնասակար ցավը և չտարածվի ուրիշ տեղերում: Այժմ «Հայոց աշխարհի» վարչությունը տեղեկացնում է ինձ, որ հիշյալ գյուղն են գնացել Էջմիածնից մի եպիսկոպոս, վարդապետ ու նրանց հետ եղած մարդիկ, որոնք տարել են իրենց հետ Գեղարդը, որով, ըստ ավանդության, խոցված է եղել Հիսուս Քրիստոսը: Նրանք հայտնել են, թե ուղարկված են Ձեր Վեհափառության կողմից ժանտախտը դադարացնելու համար: Նրանց ներկայության միջոցին անդադար խոնվում էր ամբողջ գյուղի ժողովուրդը. բոլոր այն գերդաստանները, որոնք արդեն վարակված էին ցավից, խառն պտտվում էին ամբոխում այնպիսիների հետ, որոնց առողջությունը կասկածելի էր, և ընդհանուր անկարգություն առաջացավ»[69]:

Հավանաբար այս պատճառով է, որ 1830 թ. ամռանը Թիֆլիսում նորեն բռնկված ժանտախտի համաճարակի ժամանակ, երբ թիֆլիսահայությունը թախանձագին դիմում է հղում Եփրեմ Կաթողիկոսին, ժանտախտի դեմ պայքարելու արդեն մի քանի անգամ փորձված միջոցը, այն է՝ Ս. Գեղարդն այնտեղ ուղարկելու համար, ստանում է կաթողիկոսի մերժողական պատասխանը: Պարզվում է, կաթողիկոսը թիֆլիսեցիների խնդրանքը հաղորդել էր կոմս Պասկևիչին, բայց վերջինս անդրդվելի էր մնացել իր որոշման մեջ: Բոլոր դեպքերում 1830-40-ական թվականներին Ս. Գեղարդը Էջմիածնի մասունքների թվում էր, որի մասին մանրամասն հաղորդում է վանքի միաբանության անդամ Հով. Ծահխաթունյանցն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

Սակայն երբ 1846-47 թվականներին ժանտախտի համաճարակը նորից կրկնվեց Անդրկովկասում, ցարական պաշտոնյաները ոչ միայն թույլատրեցին, այլև իրենք եղան խնդրողը, որ Ս. Գեղարդը Էջմիածնից դուրս բերվեց: Դրա ապացույցը Անդրկովկասի քաղաքական վարչության պետ, գեներալ Լադինսկու 1846 թ. մարտի 2-ին գրած նամակ-

---

[69] Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Թիֆլիզ, 1894 թ., էջ 411-412:

խնդրանքն է Ներսես Աշտարակեցի Կաթողիկոսին՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձերդ Վեհափառութիւն, ողորմած հովուապետ: Ձեր Վեհութեանը յայտնի է, որ խալերաև ջարդ անելով Պարսկաստանում, այժմ մերձենում է մեր սահմաններին: Ձեր Սրբութեանը նմանապէս յայտնի է, որ գեներալ Ռտիշչէվի Վրաստանը կառավարած միջոցին երկրիս մէջ սաստկացած էր ժանտախտը և այդ ցաւը վարակում էր՝ հիւանդներին կամ նոցա իրերին դիպչելովը: Այնուամենայնիւ, Ռտիշչէվը, հակառակ բոլոր բժշկական դատողութեանց, կատարեալ հաւատով թոյլատրեց բերել Էջմիածնից Գեղարդը...: Զնայելով որ անհագին բազմութիւն էր դիզուել և մարդիկ ակամայից միմեանց շփվում էին, ցաւը ոչ միայն չտարածուեց, այլև վերջացաւ: Իսկ խալերաև չէ վարակում՝ հիւանդին մերձեցողին կամ հետը բնակուողին, այլ օդի մէջ լինելով անտեսանելի կերպիւ է հարուածում...:

Ես դառնում եմ Ձեր Վեհափառութեանը ոչ իբրև պետ երկրիս քաղաքական վարչութեան, այլ որպէս Ձեր ծանօթ Պետր Անտօնովիչը և խոնարհաբար խնդրում եմ՝ արդեօք Նախիջևանի և Երևանի գաւառներում խալերա երևցած միջոցին յարմար և կարելի չէ՞ք համարիլ Դուք, որ Ս. Գեղարդը պատշաճաւոր բարեշքութեամբ պտտցնուի այն հայ գիւղերում, ուր կլինի ցաւը: Ես բոլորովին հաւատացած եմ, որ հիւանդութիւնը ոչ միայն կը քչանայ, այլ և բոլորովին կը կտրուի: Այդ կարող են տեսնել նաև մահմեդականք, և հաւատալ: Երանի և նոցա, որոնք չհաւատացողներին հաւատքի կը բերեն: Իսկ եթէ որևիցէ պատճառով այդ կը համարէք անկարելի կամ հակառակ եկեղեցական կանոնաց, այն ժամանակ խնդրում եմ Ձեր Սրբութիւնից թողնէք այս միայն ի գիտութիւն Ձեր և նամակս ամբողջապէս այրէք: Այլ ես կը մնամ հաստատ հաւատով և յուսամ փրկութեան...: Խոնարհագոյն ծառայ Պետր Լադինսկի»[70]:

Այս նամակ-խնդրագրին որպես պատասխան Ներսես Աշտարակեցու թույլտվությամբ Ս. Գեղարդը եպիսկոպոսների ու վարդապետների ուղեկցությամբ 1846 թ. պտտեցնում են Նախիջևանի և Երևանի գավառների համապատասխան գյուղերում, ապա 1847 թ. այն տարվում է Թիֆլիս ու նույն տարում էլ վերադարձվում Էջմիածին: Սա վերջին դեպքն էր, որ Ս. Գեղարդը դուրս տարվեց Էջմիածնից և, որքան մեզ հայտնի է, նույնիսկ 1915-20 թթ. Երևանում բռնկված ժանտախտի ժամանակ Ս. Գեղարդը Մայր Աթոռի գանձատնից չհանվեց: Այսօր էլ Ս. Գեղարդը, իր պահարանով հանդերձ, պահվում է Մայր Տաճարի թանգարանում և համարվում Ս. Աթոռի ամենահեղինակավոր մասունքներից մեկը:

---

[70] Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը..., էջ 411-12: